

Lingvisticko-metodologické aspekty srovnávací typologie textů se zřetelem k areálu střední a východní Evropy

Jiří Gazda (Brno)

Teorie areálových studií je v původním projektu výzkumného záměru obecně vymezena jako obor propojující filologické a sociální vědy, jejichž průnik by umožnil nové pohledy jak na jazyk a literaturu, tak na jednotlivé sociální vědy. Nový obor se přitom pohybuje jednak v rovině areálovosti, která prostorově spojuje protínající se předmět filologických a sociálních věd, jednak v rovině textového prolnutí na základě žánrového hlediska. I z takto zjednodušeně artikulovaného vymezení je zřejmé, že důležité místo v multidimenzionálním hledání různých poloh teorie areálových studií připadá lingvistice jako disciplíně, jejímž předmětem je jazyk jako nástroj poznání, myšlení a mezilidské komunikace.

Rozvaha o lingvistických aspektech problematiky typologie textů v kontextu teorie areálových studií se neobejde bez alespoň základní inventury pojmového a metodologického aparátu, jehož využití by napomohlo artikulovat některé možné přístupy k dané problematice z jazykovědného hlediska.

Klíčové pojmy předmětu našeho badatelského zájmu, tak jak je formulován ve vytyčeném programu, lze spatřovat v bázových strukturách jazyk – kultura – společnost, na jejichž pozadí vystupuje triáda literatura – teritorium – etnos, aniž přitom odhlížíme od takových souvisejících oblastí, jako je historie, politika, sociologie či psychologie, které naopak činí celkový obraz o dané problematice relativně úplným.

Jestliže se budeme dále zajímat o to, které vědní obory tak či onak související s filologií mají výše uvedené pojmy předmětem svého studia, nacházíme široké spektrum lingvistických i mezioborových disciplín od dialektologie, jazykového zeměpisu a etnolingvistiky přes areálovou lingvistiku a sociolingvistiku až po antropolingvistiku a kulturní antropologii. Všechny tyto disciplíny, stejně jako další sociologicky orientované směry, školy a jednotlivé koncepce pojímají jazyk jako sociální jev, jako prostředek lidské komunikace spojený se společenskou existencí člověka a současně tuto existenci odrážející.

Typologie žánrů v rámci areálových studií může z těchto oblastí poznání čerpat jak pojmový aparát, tak některé metodologické nástroje, ale také se jimi může inspirovat co do možného nasměrování pozornosti k některým styčným oblastem výzkumu. Současně je přitom

nezbytné vyvarovat se terminologického a metodologického eklekticismu, k němuž takovéto prolínání příbuzných zdrojů poznání může do jisté míry vést. Jedním z důležitých úkolů takto formulovaného projektu by proto mělo být sjednocení a jasné vymezení používaného pojmového aparátu, neboť i ze zběžného pohledu na výše uvedené vědní disciplíny je zřejmé, že některé pojmy jsou v nich často definovány a užívány ne-li různě, pak alespoň pod různými zornými úhly a s různými akcenty.

To se týká např. samotného klíčového pojmu teorie areálových studií, kterým je termín „areál“. Jinak je areál chápán nejen např. geografy, biology či ekology, ale na společných jednoznačných kritériích vymezení konkrétního areálu se patrně zcela neshodnou ani antropologové s filology či politology. Jestliže areál obecně chápeme jako teritorium vymezené společným výskytem nebo rozšířením určitého jevu, pak je nasnadě, že se takto definované areály budou z hlediska jednotlivých specializací zčásti shodovat, zčásti překrývat a zčásti míjet, některé jednotlivé jevy pak půjdou napříč všemi typy areálů apod.

V jazykovědě s termínem „areál“ pracuje tzv. **areální lingvistika** (jazykový zeměpis), tj. lingvistický směr zkoumající geografické rozložení určitého nářečního nebo jazykového jevu a v úzkém pojetí se tedy vztahuje především k dialektologii. V širším, našem záměru více konvenujícím chápání se termínu „areál“ používá také k označení hranic rozšíření jazyků a jazykových společenství vůbec. V těchto souvislostech se pak hovoří např. o indoevropském, slovanském, románském, germánském apod. areálu).

Nejdůležitějším pojmem areální lingvistiky je potom „izoglosa“ jako vlastní hranice rozšíření určitého jazykového jevu. Rozlišují se zde přitom izoglosy spojitě a konvergentní, přičemž první se vyskytují mezi geneticky příbuznými jazyky a při jejich vymezení se používá historickosrovnávací metody, konvertní izoglosy pak vznikají jednak v důsledku dlouhodobých teritoriálních kontaktů jazyků tvořících areálové společenství, jednak jako výsledek paralelního vývoje jazyků teritoriálně izolovaných. Domníváme se, že např. i tento termín, podobně jako některé jeho podvarianty, vztahující se k jednotlivým úrovním jazyka (především tzv. „izosém“), je po určitých korekcích v areálovém výzkumu žánrové typologie velmi dobře využitelný jako pojem, vymežující např. pomyslné hranice výskytu určitého jazykově typologického jevu, relevantního pro vymezení některých řečových a potažmo také literárních žánrů. Pro ilustraci lze uvést příklad z oblasti lingvistické antropologie, v níž se mimo jiné setkáváme také se specifickým chápáním samotného termínu „žánr“. Označují se jím řečové akty nebo události spojené s určitou komunikativní situací a charakterizované určitým stylem, formou a obsahem. Z. SALZMANN v knize *Jazyk, kultura a společnost*

(Salzmann 1997, 130–1) v této souvislosti mj. uvádí příklad rozdílných jazykových signálů takových narativních žánrů, jako jsou báje a pohádky v různých kulturách. Pro evropské pohádky jsou charakteristické úvodní či závěrečné floskule typu „Byl jednou jeden“, „a žili šťastně až do smrti“ apod., cíl cesty je obvykle „za sedmero horami a sedmero řekami“, důležitá příhoda se zde zpravidla opakuje třikrát (tj. formulové nebo magické je číslo tři), zatímco např. v pohádkách amerických Indiánů se nosné události opakují čtyřikrát. Rozpoznávací rysy mýtů jistých přírodních národů severoamerického kontinentu jsou dokonce nejen syntaktické či lexikální (např. užívání některých vlastních jmen pouze v mýtech), ale také morfologické (omezující užití jistých jmenných prefixů na řeč mytických postav) či dokonce fonologické (např. zdvojování souhlásky na konci slova, aby se naznačilo koktání ze strachu nebo vzrušení). Podobné typologické rozdíly v jazykové signalizaci určitých slovesných žánrů by jistě nebylo obtížné vysledovat ani mezi různými jazyky a tedy národními kulturami v rámci konkrétního evropského areálu.

Dalším zajímavým termínem lingvistické antropologie, kterého lze využít v typologii žánrů v areálovém pohledu je např. pojem „klíč“, který se podle Salzmannova liší mezi jednotlivými kulturami snad ještě více než žánr. Tímto termínem např. D. H. Hymes označuje „tón, způsob nebo duch, v němž se akt odehrává“ a dodává, že „akty, jinak shodné vzhledem k situaci, participantům, formě sdělení a podobně, se mohou odlišovat klíčem, jako např. „posměšným“ nebo „vážným“, „povrchním“ nebo „pečlivým“. Tento komponent může dokonce převážit některé jiné textové a tedy i žánrově relevantní jazykové komponenty. Určitý klíč může být členy společnosti využíván tak často, že ztrácí mnoho ze svého účinku, zatímco jiný klíč může být uplatňován tak zřídka, že je třeba určitého úsilí posluchačů (resp. čtenářů), aby ho rozpoznali a pochopili jeho společenský význam. Ve vztahu k námi sledovanému kulturnímu areálu by bylo např. zajímavé zamyslet se nad možným sledováním rozdílných klíčů ve vazbě na různé žánry současné žurnalistiky a publicistiky ve středoevropském a východoevropském prostoru, kde bychom našli jak žánrově typologické paralely, tak také diference, např. ve smyslu větší míry sarkastičnosti a sebeironie podél „izoglosy“ např. česko-slovenské, ale v opačném směru zase podél izoglosy rusko-české a pokusit se o jejich interpretaci na kulturněhistorickém a sociálně-politickém pozadí.

Lingvistická antropologie (antropolingvistika, etnolingvistika, etnosémantika) je bohatým metodologickým zdrojem pro areálový výzkum žánrové typologie z lingvistického hlediska také v dalších aspektech. Tato disciplína se zabývá jazykem ve vztahu ke kultuře, vlivem etnokulturních a etnopsychologických faktorů na fungování a evoluci jazyka, zkoumá

vzájemný vztah jazyka a kultury pojmových konstant, které se různě projevují v jazyce a kultuře ale mají stejnou podstatu (smysl), vztah jazyka a sociálně-kulturních zvláštností odpovídajících oblastí mimojazykové skutečnosti atd. Jak ve své knize *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* uvádí Ivo T. BUDIL (1995, 151–2), v anglosaské oblasti měla pro rozvoj lingvistické antropologie teorie jazyka B. L. Whorfa a E. Sapira z přelomu 30. a 40. let, kterou lze shrnout větou: Mluvit konkrétním jazykem znamená osvojovat si specifickou „vizi světa“. Obsah této koncepce vztahu jazyka a reality lze pojmut ve třech základních bodech: 1. Veškeré myšlení je jazykové, 2. Každý jazyk vytváří specifickou „vizi reality“, 3. Jednotlivé obrazy reality, konstruované různými jazyky, se vzájemně liší. Podle obou amerických autorů jazyk „nutí“ lidi vidět svět určitým způsobem. V pozadí tohoto přístupu je předpoklad závislosti mezi gramatickou strukturou jazyka a charakterem a obrazem reality kulturního společenství, které tímto jazykem hovoří. Tato myšlenka, současnými antropology odvozovaná od Sapirovy a Whorfovy teorie, není ani nová, ani originální. V obecném povědomí vzdělaného Evropana je zakořeněna představa o vztahu francouzštiny k literatuře, němčiny k filosofii a teologii a angličtiny k vědě. Sociologové i umělci, zabývající se problematikou totalitních systémů, si po druhé světové válce uvědomili represivní a regulační úlohu, kterou sehrával specifický druh totalitního jazyka. George Orwell jej nazývá „newspeak“, Havel „ptydepe“, ve francouzské, podobně jako v ruské literatuře je znám termín „langue du bois“, resp. „děrvjannyj jazyk“. V romantické tradici počátku 19. století se odvozuje s charakteru jazyka „duch“ národa. Wilhelm von Humboldt např. napsal, že „jazyky se neliší hláskami a znaky, ale světonázorově. Německý romantický filosof J. G. Herder dokonce tvrdil, že „ve zřetězení i vnitřním sledu německých souvětí je cítit krok Němce..., který se vyznačuje rovnoměrnou, pevnou a mužnou chůzí“. Podobné myšlenky o tom, že struktura určitého etnického pojetí světa je odrazem gramatiky používané v daném jazyce, nebo že dva jazyky jsou vzájemně nepřeložitelné, protože každý z nich předpokládá zvláštní pojetí reality, nacházíme potom v mnoha dalších antropologických, etnolingvistických i filozofických koncepcích po celém světě, od představitelů německé neohumboldtovské školy přes americké lingvisty C. K. Ogdena a I. A. Richardse až po rakouského filozofa Wittgensteina.

Vztah těchto teorií k teorii areálových studií můžeme ukázat např. na vzájemném vztahu kultury a narace: „Jak ukazují etnologické doklady ze známých kultur, vyprávění příběhů představuje cosi lidsky bytostného, jedná se o *antropologickou konstantu* lidské existence. Náš obraz světa je souvislým vyprávěním o jeho povaze, vývoji a částech. Svět je jazykem

uchopován, interpretován a konstituován. V této souvislosti hovoříme o *jazykovém obrazu světa*. Školská historie moderní společnosti reprezentuje vlastně institucionalizované vyprávění neboli *naraci*. Učebnice dějepisu, historické knihy, beletrie a filmy předvádějí občanovi příběh, který má spoluprožívat a se kterým by se měl ztotožnit. Tímto způsobem se u obyvatelstva státu vytváří historické povědomí. Nebojme se říci, že jde o ideologickou infiltraci společnosti oficiální, dominantní jazykovou kulturou, která a reguluje, ale také potlačuje různé složky společenského života.

Mnozí sociologové, historikové a filosofové dějin používají metaforu *meganarace*, jako ideologického narativního obrazu historické epochy trvající staletí nebo tisíciletí. Meganarace moderní evropské civilizace ukazuje novodobé dějiny od renesance jako proces neustálého osvobozování: nejdříve od krále, šlechty, církve a náboženství, později od vykořisťování a v závěru od všech institucí a, jak lze ukázat na příkladu postmodernistických koncepcí, i od samotného jazyka. Tato megararace modernismu tvořila hlavní náplň evropského umění, literatury, hudby a filosofie. Modernismus je dnes podle některých autorů vyčerpán a hovoří se o nástupu *postmodernismu*, který český filosof Václav Bělohradský pojímá jako neochotu současného člověka účinkovat v modernistické megararaci, francouzský myslitel Jean-François Lyotard píše o krizi tradičních megararací.

Ve vyprávění a jazykovém obrazu světa se tak odhaluje úzký vztah mezi kulturou a jazykem, ale také mezi jazykem a společností a mezi společností a individuem. Této souvislosti využila strukturalistická a sémiotická kulturní antropologie, která v podstatě převzala metodologii jazykovědy pro analýzu kultury“ (Budil 1995, 124–5).

Zcela specifickou oblastí, která se v návaznosti na výše uvedené souvislosti přímo nabízí k úvahám na téma areál a text, je problematika překladu. Moderní **translatologie** je přímo založená na důsledné analýze vztahu jazyka a kultury v nejširších možných společenských a historických souvislostech a její poznatky proto budou pro teorii areálových studií cenným zdrojem informací.

II.

Jestliže nechceme mluvit o postavení a možnostech lingvistiky v teorii areálových studií pouze v čistě teoretické rovině možných metodologických východisek a přístupů, musíme si stanovit alespoň základní konkretizující parametry takového typu zkoumání v rovině

předmětu a použitelné metody bádání. Máme-li se o takovéto elementární vymezení pokusit z hlediska slavistiky, pak ve světle sociologicky orientované lingvistické slavistiky posledního desetiletí tyto základní parametry vyvstávají poměrně zřetelně: areálem, v němž se z hlediska sociálně podmíněných jazykových procesů odehrály nejpřevratnější události, jsou shodou historických okolností především slovanské (ale také některé neslovanské) jazyky zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy, které v historicky nedávné době prošly etapou tzv. socialistického vývoje; předmětem badatelského zájmu musí být pro lingvistu v jakémkoliv mezioborovém kontextu nutně jazyk, a to ať už jako nástroj společenského pohybu nebo jeho zrcadlo, v němž se tento pohyb odráží (ať už tyto procesy nahlížíme zorným úhlem historie, politikologie, sociologie, psychologie, antropologie či literární vědy).

Otázka nastává v případě volby spolehlivého metodologického nástroje, který by umožnil v rámci výše uvedeného areálu vypracovat takovou srovnávací typologii textů, jež by splňovala základní cíle, vytyčené v programových záměrech projektu, který se snažíme společně řešit. Konstatování faktu, že daným cílům pravděpodobně nejvíce konvenuje tradičním strukturalismem téměř dokonale propracovaná komparativní, resp. konfrontační metoda zkoumání příbuzných, resp. nepříbuzných jazyků, v daném případě zjevně neobstojí. Jde o to, že doménou tradičního porovnávání jsou tzv. nižší roviny jazykového systému (hláskosloví, tvarosloví, nižší syntax, popř. lexikální sémantika a slovtvorba). Samozřejmým předpokladem každého takového porovnávání je gramatický názor založený na lišení tzv. jazyka (*langue*) a řeči (*parole*), přičemž předmětem porovnávacích aktivit je jazyk, systém jazykových prostředků pojatý více méně stratifikačně. V těchto souvislostech lze tedy souhrnně mluvit o komparaci systémové.

Vývoj lingvistického myšlení posledních desetiletí však dává podnět k tomu, abychom se důkladněji zamysleli nad otázkou, zda již v současné době není žádoucí promyšlet zásady porovnávání jazyků – v našem případě jazyků blízkých, tradičně řečeno geneticky příbuzných – šířeji a komplexněji, v duchu vývoje jazykovědy po tzv. komunikativním obratu (Kořenský 1998, 99).

Právě z hlediska srovnávací typologie textů v rámci teorie areálových studií je proto nesporně užitečné hledat soubor kritérií, dimenzí, které umožní nalézt spolehlivou, adekvátní, v nejlepším slova smyslu současnou, sociolingvisticky a psycholingvisticky orientovanou komparativní metodiku určenou k porovnávání dnešních slovanských jazyků v širokém rámci plurality dnešních lingvistických hledisek a postojů. Znamená to porovnávat, nikoli ovšem v duchu tradiční geneticky orientované porovnávací gramatiky, popř. hledisek strukturalisticky

orientované typologie, ale ve smyslu typologie založené na principech komunikativně-textologických, tak jak je před lety formuloval Jan KOŘENSKÝ (1998), o jehož teorii komunikativně-textové komparace se v následujících výkladech opíráme.

Rozdíl mezi komparací systémovou a komunikativně-textovou Kořenský vysvětluje takto: systémová komparace jako přístup důsledně založený na lišení jazyka a řeči je závislá na předem daných souborech tzv. systémových jazykových prostředků. Nutným předpokladem úspěšné komparace jazyků je tedy užití téhož typu gramatiky v gnoseologickém smyslu. Tento předpoklad nebývá vždy snadné splnit, což souvisí s výraznými diferencemi v metodologických východiscích jednotlivých národních slovanských jazykověd. Komunikativně-textové porovnávání naopak spočívá v komparaci kulturologicky, civilizačně srovnatelných vyjadřovacích potřeb, záměrů, cílů uživatelů jazyka a v komparaci lineárně textových procedur produkce textů, jejichž prostřednictvím je komunikativních a kognitivních záměru dosahováno. Komunikativně textová komparace je pochopitelně rovněž závislá na typech a druzích komunikativních a textových gramatik, ale tato závislost je tím menší, čím menší roli hrají v porovnávacích postupech apriorní systémové předpoklady reálné řeči. Jinak řečeno, je tím menší, čím více se porovnávají způsoby řeči ve srovnatelných situacích a čím méně se porovnávají teorie předpokladů k řeči. Východiskem takového typu porovnávání je socio-etno-individualizovaná podoba mentální reprezentace "těže" či srovnatelné skutečnosti. Vlastním předmětem porovnávání je pak linearizační textotvorná procedura podavatele (mluvčího, autora) a recepčně-interpretací procedura příjemce (posluchače, čtenáře). Jde tedy o porovnávání rozdílů ve způsobech vyjádření totožných, přesněji řečeno srovnatelných referovaných skutečností. V těchto souvislostech pak lze říci, že předmětem pozornosti se stávají mimo jiné právě ty jevy, které klasická metodika systémové komparace odmítá (např. kontaktné působení jazyků). Mohlo by tak docházet k jisté syntéze zřetelů uplatňovaných v různých "příbuzných" lingvistických disciplínách (kontrastivní lingvistika, areálová lingvistika, etnolingvistika, srovnávací teorie spisovných jazyků, jazyková politika apod.).

Za výše uvedených okolností je tedy potřebné a užitečné uvažovat a diskutovat o kritériích, dimenzích, které se mohou stát v současných metodologických podmínkách osnovou a východiskem porovnávání strukturních a funkčních vlastností slovanských jazyků v synchronním smyslu v uplynulých zhruba padesáti letech. Kořenský v této souvislosti uvažuje o těchto hlediscích:

- *Specifická situace daná vztahem pojmů* národ/národnost/etnos/stát – státní/národní jazyk.

Znamená to přistoupil k jednotlivým slovanským jazykům z toho hlediska, zda jeho nositelem je národ v novodobém smyslu, či zda jde o národnost, popř. o etnos formující se právě v uplynulém padesátiletí do podoby národa ve smyslu kritérií tohoto pojmu daných rozhraním mezi dvacátým a jedenadvacátým stoletím. Bude třeba v tomto ohledu konfrontovat sebereflexi jednotlivých národních jazykověd s pohledy slovanských (a v areálovém kontextu i neslovanských) jazykověd ostatních, zvláště pak těch, jejichž národní jazyky jsou ve vzájemném bezprostředním jazykovém, politickém a ekonomickém kontaktu. V tomto kontextu bude užitečné posoudit, v jakém smyslu jsou jednotlivé slovanské jazyky státními, jakou dynamiku (progres, regres této funkce) ve sledovaném období prodělávaly a prodělávají.

– *Základní problémy funkční existence národního jazyka.*

V této souvislosti je třeba postavit vedle sebe přehledným způsobem to, co se považuje za nejzávažnější problém fungování daného slovanského jazyka v rámci příslušného národního či státního společenství. Jde o takové otázky, jako zda jazyk je schopen bez obtíží plnit všechny funkce, zejména pokud jde o oficiální komunikaci, o komunikaci v oblasti vědy, umění i kultury v užším slova smyslu. Na některé současné slovanské jazyky jsou kladeny nové nároky, jiné jsou v těchto souvislostech ve stavu dlouhodobě platné rovnováhy mezi funkčními vyjadřovacími potřebami a stavem rozvoje jazyka. Tam, kde funkční požadavky skutečně reálně narůstají, dochází pravděpodobně k potřebě rozsáhlých intervenčních aktivit, prioritními se stávají otázky vztahu mezi normou a kodifikací, otázky institucionalizace intervenčních aktivit. Pro některé slovanské jazyky může být naopak charakteristická subjektivní či objektivní potřeba neustále bránit jazykovou praxi před vlivem jiného, slovanského nebo neslovanského jazyka. Komparací lze zjistit, že určité podoby neustálého ovlivňování se vyskytují u více jazyků a přesto jsou jen u některých z nich vnímány jako ohrožení systémové stability, funkční pozice v rámci státního společenství apod. Naopak jistá míra lhostejnosti, nevnímavosti k takovým procesům podává svědectví o politických, programově nadnárodních, evropských atp. postojích. Mohou se ovšem objevit i zcela jiné problémy, které budou považovat jazykovědci či jazykové společenství za základní a klíčové.

– *Loajalita nositelů k jazyku, hodnotové, hodnotící postoje, schopnost sebereflexe jazykového společenství.*

Jde o velmi důležité postojové faktory, jejichž vzájemné porovnání přinese cenné poznatky o objektivní společenské situaci dnešních slovanských jazyků. Třebaže

pravděpodobně nebudou k dispozici reprezentativní sociologické výzkumy, lze očekávat, že v této oblasti budou značné diference: setkáme se nejspíš s těmito variantami: a) jazyk může být v situaci funkční a strukturní rovnováhy a společenství (proto, nebo přesto?) je v podstatě lhostejné, až nelojální ke svému jazyku, neváží si ho, všechn svůj řečový zájem orientuje ke zvládnání jazyků jiných, v ekonomickém a politickém smyslu prestižnějších; b) jazyk je ve stavu strukturní a funkční rovnováhy ve výše uvedeném smyslu a společenství si tyto jeho hodnoty uvědomuje, váží si svého jazyka. Může to však znít podobu pocitu naprosté samozřejmosti jazyka, pozitivní postoje k němu jsou neuvědomované. Může to však být i vyjádřeno a vyjadřováno explicitně zájmem a péčí o jazyk; c) jazyk může být na funkčním vzestupu, např. proto, že se nově stává státním jazykem nebo že tato jeho pozice se dostává z polohy proklamativní do polohy reálné a faktické, ale společenství je spíše inertní k těmto procesům. Intervenční procesy nutné proto, aby jazyk mohl plnit nové nebo rozšířené úkoly, jsou pouze věcí jazykovědců, nikoli celého nebo podstatné části společenství. Lhostejný, popř. též přezíravý postoj k vlastnímu národnímu jazyku může být dán např. tím, že společenství jako celek, spíše však některé sociální skupiny bez problémů realizují své komunikační potřeby – nejen pasivně, ale popř. i aktivně – jiným jazykem; d) růst funkčních požadavků – včetně intervenčních aktivit nezbytných k tomu, aby jazyk byl sto tyto rostoucí funkční požadavky splňovat – je jazykovým společenstvím, popř. jeho podstatnou nebo významnou částí akceptován, podporován, společenství má pozitivní, aktivní vztah ke svému jazyku v nové náročnější situaci.

– *Komparace dynamických tendencí jednotlivých slovanských jazyků.*

Jde o nevýznamnější a nejlingvističtější porovnávací hledisko. Má dvě základní složky, které je třeba respektovat, jestliže chceme dosáhnout spolehlivých a reprezentativních výsledků. Bude nezbytná nejprve komparace metodologických prostředků, jejichž prostřednictvím jednotlivé národní jazykovědy procesy systémové a synchronní dynamiky reflektují a interpretují. Teprve na tomto základě můžeme porovnávat příslušné projevy vývoje, projevy vývojových tendencí, synchronní dynamiky v jednotlivých jazycích.

Výchozím pojmem je v těchto souvislostech koncept vyjadřovacích potřeb. Ty mohou být – v souladu s tím, co bylo řečeno výše – z hlediska obsahu i rozsahu buď ve stavu setrvalém, mohou narůstat nebo naopak projevovat regresivní tendence.

Jednotlivé soubory systémových prostředků mohou podléhat různým funkčním zátěžím, která vyplývá právě buď z nárůstu vyjadřovacích potřeb, nebo naopak vyplývá z opačného procesu. Např. rostoucí funkční požadavky v oblasti školství, vědy, státní správy apod. mohou vést k

procesům tzv. intelektualizace jazyka projevující se intenzifikací tvaroslovných, slovotvorných procesu, které se souhrnně označují jako nominalizace, tendencemi k analytickým predikačním konstrukcím apod. S rozvojem státní správy, žurnalistiky může docházet k unifikačním procesům, např. k funkčnímu přetěžování některých konstrukcí na úkor jiných. Regres v obsahové struktuře vyjadřovacích potřeb může vést naopak ke kvantitativně-funkčnímu zanedbávání některých vyjadřovacích prostředků. Tato fakta ovšem nelze automaticky interpretovat jako systémové změny. V komplikovaných podmínkách proměn funkční zátěže může docházet ke komplikovaným svazkům proměn způsobu využívání jednotlivých gramatických prostředků. Pro jejich systémově-dynamickou interpretaci je však třeba zavést další kritéria. Je užitečné navrhnout alespoň relativně spolehlivá kritéria odlišení synchronní dynamiky, vývojových systémových tendencí a skutečných systémově-vývojových procesů.

Samotné výše zmíněné procesy proměňující se funkční zátěže jednotlivých systémových prostředků vyvolané proměnami vyjadřovacích potřeb je účelné vykládat ve smyslu *synchronní dynamiky*, pružné stability systému. Zvláště jestliže se takové procesy projevují v kratších časových intervalech, z hlediska svého směru jeví značnou variabilitu, jsou vázány pouze na některé stylové oblasti, jsou charakteristické jen pro některé komunikační situace, pouze pro některé typy textů, pro některé sociální skupiny komunikantů apod. Nezřídka jde o jevy aktualizací, které v důsledku unifikačních tendencí (tendencí k nápodobě, a vytváření konstantních textových vzorců a schémat) se jeví jako velmi výrazné, často však jsou dočasné, krátkodobé, z hlediska frekvenčního ovšem po určitou dobu mnohdy velmi intenzivní.

Jestliže však tyto procesy setrvávají působí relativně delší dobu, jestliže mají zřetelný směr (např. zřetelně se projevující „náhrada“ jedné konstrukce jinou), jestliže se tento proces uskutečňuje v řadě stylových oblastí, v řadě textových typů, jestliže není omezen jen na určité skupiny komunikantů, pak lze již uvažovat o *vývojové tendenci*. Z hlediska sociolingvistického a psycholingvistického se tento jev vyznačuje obvykle tím, že mluvčí jsou schopni užít prostředky ustupujících, znají jejich formální charakter i potenciální funkce, ale pocítují užítí expandujícího prostředku jako prioritní, funkčnější, noremnější, aktuálnější, dokonce bezpříznakové. Jde tedy o procesy, u nichž lze zaznamenat zřetelně vektorický charakter, o procesy, které mají zřetelný směr a rychlost, setrvalejší působení, nabývají obecnější, bezpříznakové funkční platnosti.

Jestliže se však tyto procesy vektoricky projevují delší dobu, jestliže se uplatňují v převážné většině stylových typů, v převážné většině textů a komunikačních situací, jestliže se

neomezují pouze na některé skupiny komunikantů, pak lze mluvit o *vývojových změnách*, začleňujících se do diachronních dynamických procesů. Sociolingvistickým a psycholingvistickým kritériem je skutečnost, že rodilí mluvčí nemají již dostatečné povědomí formální struktury ustupujících prostředků, jejich funkční uplatnění považují za výrazně příznakové, i když nikoli nenoremní, disponují jejich znalostí pouze pasivně. Naopak u takových procesů dochází někdy k tomu, že ustupující nebo již v podstatě ustoupivší prostředek „oživují“ některé skupiny mluvčích v určitých typech textů, a to záměrně, programově. V podstatě jde o jakési reaktualizační, programově restitutivní subjektivně podložené tendence.

Uvedená kritéria lišení vývojových změn, vývojových tendencí a synchronní dynamiky mají toliko orientační charakter a mají přispět k tomu, aby systémová dynamika jednotlivých slovanských jazyků ve vzájemné konfrontaci nebyla v současnosti a budoucnosti posuzována na základě příliš odlišných metodologických hledisek. Mohlo by to způsobit, že v podstatě tentýž jev ve srovnatelných funkčních a společenských podmínkách by byl v jednom jazyce posuzován jako „pouhá“ synchronní dynamika, jako projev pružné stability systému, zatímco v jiném jazyce by byl kvalifikován jako diachronní vývojový proces. Zejména časová kritéria jsou však vágní, předpokládají diskusi a zpřesnění. Je třeba počítat i s tím, že jednotlivé slovanské jazyky mohou právě v závislosti na velmi různých podmínkách svého fungování (přes vnější dojem shodných nebo velmi blízkých politických a ekonomických podmínek fungování), projevovat difference v tom, co bychom mohli označit jako „rychlostní koeficienty“ dynamiky. I tyto „rychlostní koeficienty“ mohou být předmětem porovnávání.

Při uplatňování navržených kritérií je třeba také vzít v úvahu charakter, tradice, intenzitu a míru reálného vlivu regulativních, intervenčních, kodifikačních aktivit v rámci jednotlivých slovanských jazyků. Právě energičtější, efektivně působící, tradičně důsledně institucionalizované intervenční zásahu mohou rozlišované dynamické procesy intenzifikovat, modifikovat posilovat či oslabovat, urychlovat, zpomalovat.

– Komparace způsobů uskutečňování kodifikačních aktivit.

Zdá se, že komparace způsobit uskutečňování kodifikačních aktivit by měla být také jedním ze samostatně uplatňovaných hledisek. Víme, že některé jazyky jsou v určitých obdobích doslova vytvářeny aktivitou jazykovědců (s velmi různými důsledky pro skutečnou jazykovou praxi), jiné – zpravidla ty funkčně a systémově velmi stabilizované – se vyvíjejí s minimem „profesionálního ovlivnění“.

– *Charakter materiálové báze.*

Jde o porovnávání toho, jaké druhy textů, komunikačních situací, stylových typů jsou informačním materiálovým východiskem jednotlivých národních jazykověd. Je pravděpodobné, že některé tradice chápání materiálové báze předpokládají vycházet především z umělecké literatury, jiné se právě této oblasti pro její kreativní specifickou vyhybají. Budou jistě zákonité, objektivně i subjektivně dané diference v tom, do jaké míry jednotlivé národní lingvistické tradice vycházejí z psaného a do jaké míry ze spontánně mluveného jazyka. Bez porovnání těchto materiálově-empirických tradic může docházet k tomu, že pak v úzce gramatickém či lexikálním smyslu bude porovnáváno neporovnatelné.

– *Komparace sémantických procesů.*

Z porovnávacího hlediska je asi nejobtížnější oblastí to, co bychom mohli nazvat komparací sémantických dynamických procesů v jednotlivých slovanských jazycích. Nejde tu pochopitelně o tradiční problematiku diachronních porovnávacích sémantických rekonstrukcí. Jde paradoxně o problémy, které na první pohled vykazují snadnou srovnatelnost. Naše národy přece prošly srovnatelným ekonomickým, politickým, ideologickým vývojem. Je však třeba počítat s tím, že se právě zde budeme výrazně lišit metodologicky. Některé národní jazykovědy jsou v současnosti – alespoň z části – ovlivněny principy „vědeckého orwelismu“, z nichž vyplývá, že komunikace v období socialismu sovětského typu byla historickým anomálním „novojazem“, zatímco komunikace před tím a potom se řídí zcela odlišnými, přirozenými principy. Jiní se však budou opírat spíše o kriticko-analytická hlediska např. francouzské a německé filosofie šedesátých, sedmdesátých a osmdesátých let (např. Frankfurtská škola, Foucault, Lyotard) a budou tedy tyto procesy vidět bez ideologicky zjednodušujících apriori. Jiní opět naleznou oporu v klasických sémiotických postojích nebo ve východiscích daných národní tradicí onomasiologie a slovtvorby apod.

Bylo by pochopitelně možné nalézat další hlediska, jejichž uplatnění by pomohlo učinit porovnávání funkčních vlastností jazyků všestrannějším a tedy adekvátnějším pluralitní, mnohorozměrné jazykovědě dneška, a také více vyhovujícím záměrům srovnávací typologie textů z hlediska teorie areálových studií. Metodologie, vypracovaná Janem Kořenským, je nicméně v tomto kontextu nesporně jedním z možných přístupů.

Literatura:

Budil, I. T.: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Praha 1995.

Kořenský, J.: Metodologické problémy porovnávání vývoje a synchronní dynamiky současných slovanských jazyků. *Slavia* 67, 1998, 1-2, 99-106.

Pospíšil, I. – Gazda, J. – Holzer, J.: Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie). Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie. Brno 1999.

Salzmann, Z.: Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie. Praha 1997.